

SARAY'DA İLK GÖSTERİMİ GERÇEKLEŞTİREN, SİNEMA PERDESİNDEKİ GÖLGE
İSİM: VICTOR EFFENDİ BERTRAND¹
*THE SHADOW ON THE CINEMA SCREEN, WHO MAKES THE FIRST FILM SCREENING IN
PALACE: VICTOR EFFENDİ BERTRAND²*

Müjgan YILDIRIM

Doç. Dr., Maltepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Çizgi Film ve Animasyon Bölüm Başkanı,
Orcid: 0000-00001-7248-1550, mujganyildirim@maltepe.edu.tr

ÖZET

Türkiye’de sinema tarihi başlangıç tarihi dahil, tartışmaların yoğun yaşandığı ve sürekli yeni çalışmalar ışığında çıkan belgelerle eksik ya da yanlış bilinenler güncellenmeye devam etmektedir. Yeterince belgenin olmamasından kaynaklanan geçmişe dönük tartışmalar, arşiv ve kaynak çalışmaları ile sinema tarihimiz değişmeye başlıyor. Nurullah Tilgen, Rakım Çalapala, Nijat Özön, Zahir Güvemli ve sonrasında Agah Özgüç, Giovanni Scognamillo gibi sinema tarihçi ve yazarların kaleme alarak oluşturduğu “Türk Sinema Tarihi”, günümüzde Ali Özuyar, Burçak Evren, Yorgo Bozis gibi araştırmacı ve tarihçilerle beraber bazı akademisyenlerin çabalarıyla yeni bir sinema tarihi oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Zahir Güvemli’nin Sinema Tarihi kitabında “ilk gösterim” için şöyle demektedir: “Türkiye’de projeksiyon makinesiyle ilk gösterim 1896-97 yıllarında ve İstanbul’da Galatasaray döneminde bulunan Sponek birahanesinde gösterilmiştir. Eldeki sayılı kaynaklara göre, adı bilinmeyen bir Fransız ressamı, daha önce Saray’da başladığı bu gösterileri halka tekrarlamıştır.” (Güvemli, 1960:231). Güvemli’nin burada kastettiği Fransız ressamı D’Henri tam adıyla Henri Delavallee’dir. Bugün artık 1896 yılındaki Sponek Birahanesi’nde halka açık gösterimi Sigmund Weinberg değil, Delavalle’nin yaptığı yeni verilerle desteklenerek kabul görmektedir. Güvemli’nin aslında sözünü ettiği kişi, II. Abdülhamit’in kızı Ayşe Osmanoğlu’nun anılarında anlattığı Fransız hokkabaz Bertrand’dan başkası değildir: “Bertrand taklit ve hokkabazlık yapar, her sene babamdan izin isteyerek Fransa’ya gider, birtakım yeni şeyler öğrenip gelirdi. Saraya da sinemayı bu getirmiştir” (Osmanoğlu, 1995:68).

Bugüne kadarki sinema kitaplarının tümünde sadece “Hokkabaz Bertrand” olarak tanımlanan kişinin kimliği bu makaleyle netliğe kavuşturulacaktır. Yapılan araştırmaların sonucunda bu kişinin gerçek adının “Victor Bertrand” ya da Victor Effendi Bertrand olduğu belirlenmiş, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi’nde yapılan çalışmalar sonucunda Bertrand’ın padişahla yazışmaları bulunup tercümesi yapılmıştır. Ayrıca Hollanda’daki Musea Zutphen’da Victor Bertrand’ın yazdığı “Levende Schaduweelden- Canlı Gölge Görüntüleri” adlı bir kitaba da ulaşılmış bulunmaktadır. Bu makalenin amacı Türk Sinema Tarihi’nde önemli bir yere sahip bu kişinin bilinmezliği irdelenerek açıklığa kavuşturulmaktır. Aynı zamanda Bertrand’ın padişahla yazışmalarından yola çıkılarak döneme de ışık tutmaktır. Türk Sinema Tarihi açısından bir ilki ortaya çıkarmak hem bu çalışmanın biricikliğini ortaya koymakta, hem de döneme önemli bir katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bertrand, İlk gösterim, Erken dönem, Sinema, Canlı Gölge

ABSTRACT

Cinema in Turkey, including start date, continue to be updated, intense debate in the light of new studies consistently missing or misconceptions. Retroactive discussions arising from the absence of sufficiently document the history of cinema, begins to change due to studies to archives and new sources. “Turkish Cinema History” created by the historians and writers such as Nurullah Tilgen, Rakım Çalapala, Nijat Özön, Zahir Güvemli and later Agah Özgüç, Giovanni Scognamillo, now, with the efforts of some scholars, and writers such as Ali Özuyar, Burçak Evren, Yorgo Bozis an attempt to create a new cinema history.

¹ Bu çalışma, makalenin yazarı tarafından hazırlanan henüz tamamlanmamış “Türk Sineması’nda Tartışmalı İlkler” belgesel film çalışması sırasında ulaşılan kaynaklardan aktarılmıştır.

² This study was cited from the sources reached during the documentary film work “Controversial Firsts in Turkish Cinema” that has not been completed yet by the author of the article.

Zahir Güvemli the book History of Cinema "first impressions", says: "In the early years of the 1896-97, the show was made with the projection display machine in a pub where Galatasaray in Istanbul named Sponek. According to the few sources on hand, an unknown French painter has repeated these shows, which he had previously started in Saray. "(Güvemli, 1960: 237) The French painter whom Güvemli means here is D'Henri with his full name Henri Delavallee. Today public display in 1896 in Beer hall Sponeck, supported by new data is regarded as Delavallee did, not Sigmund Weinberg. The person that Güvemli actually speaks about, II. Abdülhamit's daughter Ayşe Osmanoğlu is none other than the French juggler Bertrand in her memories. "Bertrand used to imitate and juggle, went to France every year, asking for permission from my father, learning some new things. He brought the cinema to the palace."(Osmanoğlu, 1995: 68)

The identity of the person who has been described only as "Juggler Bertrand" in all cinema books to date will be clarified with this article. As a result of the researches, it was determined that the real name of this person was "Victor Bertrand" or Victor Effendi Bertrand. As a result of the works carried out in the Presidential State Archive, Bertrand's correspondence with the sultan was found and translated. In addition, a book named "Levende Schaduwbeelden" by Victor Bertrand in Musea Zutphen in the Netherlands has been reached. The purpose of this article is to clarify the era of this person, who has an important place in Turkish Cinema History, as well as clarifying the period from his correspondence with the Sultan. To reveal a first in terms of Turkish Cinema History both reveals the uniqueness of this study and makes an important contribution to the period.

Keywords: Bertrand, First screening, Early period, Cinema, Vivid Shadow

1. GİRİŞ

Fotoğrafın icadından bu yana "hareketli fotoğrafı" arayan insanoğlu süreç içinde pek çok değişik gösterim aygıtları icat etmiş. Praxinoscope'tan Zootrope'a, Diorama'dan Lantern Majik'e kadar geliştirilen gösterim ve çekim aygıtlarıyla "gözün mutlu tembelliği" olarak kabul edilen göz kusurundan faydalanmışlardır. Amerika'da Edison'un Nikeleoden'ını, Avrupa'da Fransa'da Lumierre Kardeşler geliştirerek bugünkü anlamda sinematografi icat ettiklerinde yıl 1895'i göstermekteydi. Lumierre Kardeşler Lyon kentinde kendi fabrikalarından çıkan işçileri çektikleri süresi 1 dk. çok aşmayan filmle dünya sinema tarihinde bir ilki gerçekleştirdiler. Daha sonra operatörlerinin gerçekleştirdiği aralarında Osmanlı topraklarının da olduğu 10 kısa filmin gösterimi Grand Cafe'de bir avuç mutlu azınlığa gösterdiklerinde tarih 28 Aralık 1895'i göstermekteydi. Aralarında "Arrival of a Train at La Ciotat" (Trenin La Ciotat Garına Gelişi) filminin de olduğu bu gösterim kuşkusuz insanlık tarihi açısından da oldukça etkili bir durumdu, o güne kadar birbirlerini fotoğraflarla tanımlayan insanlar, farklı coğrafyadaki insanların yaşam biçimlerine tanıklık etmeye başlamışlardı. John Berger'in deyişiyle de resmin aksine film bizi oturduğumuz koltuktan kaldırarak, yolculuğa çıkarır: "Gördüğümüz şeyler hareket ettiği için değil, film bizi farklı mekân ve zamanlar arasında götürüp getirdiği için sinemaya 'hareketli görüntüler' adı verilir" (Berger, 2019). Bu başka yaşamlara olan tanıklık, karanlık bir mekandaki tekdüze hayatların renkli yüzüyle buluşurken onun kişiye yani yönetmene sunduğu haz da Yönetmen Kurusawa'nın benzeşisinde gizlidir: "*kurbağa yağıyla, yaranın iyileştirilmesidir*"

Sonraları "7. Sanat" olarak kabul edilecek sinema, kısa bir sürede tüm dünyayı etkisi altına almaya başladı. Patent savaşları, sinematografin farklı adlarla kullanımı derken, kısa bir süre geçmesine rağmen yüzyılın başlarında kendi alt türlerini oluşturmaya başladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun II. Abdülhamit dönemine denk gelen sinemanın icadı, Avrupa'ya açılan kapı olarak kabul edilen Pera'da ilk nüvelerini vermeye başladı. Öncesinde Lanternmajik ya da kinetoscope gibi gösterim aygıtlarıyla çoğu kahvehanelerde gerçekleştirilen gösterimler, Ramazan eğlenceleri, gölge oyunları ve meddahlık ve illüzyon gösterimlerle de perçinlenen bir programa sahipti. Illüzyonistlerin ilgisini çeken bu aygıtlar, Osmanlı döneminde de saraydaki ilk gösterimin sinyallerini vermekteydi. Nitekim Osmanlı Sarayı'ndaki ilk gösterimi de gerçekleştiren kişinin yurtdışıyla özellikle Fransa'yla bağlantısı olan Hokkabaz Bertrand'ın yaptığı tarihi kayıtlara geçmiş bulunmaktadır. Bu makalenin yazılma amacı da bu gösterimi yapan kişinin bugüne kadar sadece

“Hokkabaz Bertrand” tanımlamasından ileri gidememiş olmasıdır. Dönemin sinemasına da deyinilerek tarihsel belgeler ışığında araştırılan makale, “erken dönem” ile sınırlı tutularak, sadece Bertrand’ın Osmanlı’daki görev aldığı döneme odaklanılacaktır.

2.OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDA SİNEMANIN ERKEN DÖNEM SEYRİ

Osmanlı İmparatorluğu’nda sinemanın seyrine bakmak için öncelikle dönemi Sultan 2. Abdülhamit üzerinden ele almak gerekli. II. Abdülhamit’in sanatla ilişkisi bilinenin aksine başta fotoğraf olmak üzere bir hayli gelişmiştir. Fotoğraf konusunda dönemin ünlü fotoğrafçıları Abdullah Biraderler³ in hazırladıkları albümler, dünyanın büyük şehirlerinde İstanbul’un tanıtımına önemli katkıda bulunmuştur. Sultan II. Abdülhamit’in emri ile 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başında çekilen 40 bin kadar fotoğrafı içeren Yıldız Sarayı Kütüphanesi Fotoğraf Koleksiyonu, o dönemin en önemli tanıklarındandır. Sultan II. Abdülhamid, koleksiyondaki bazı albümleri Amerika ve İngiltere’ye göndererek Osmanlı’nın "hasta adam" imajını değiştirmeye çalışmıştır. Yani II. Abdülhamit, sanatı propaganda aracı olarak kullanabileceğinin de farkında bir padişahtır.

Tiyatro Tarihi yazarı Prof. Dr. Metin And, 2. Abdülhamit’in başka konularda olduğu gibi tiyatrodaki kişiliğinin çelişkili durumuna değiniyor: “2. Abdülhamit bir yandan tiyatroya çok düşkündü. Bunun sonucu sarayında bir tiyatro kurmakla kalmamış, biri yerli öteki yabancı tiyatro topluluğunu yaşatmış, oradaki oyunculara albaylığa kadar varan rütbeler vermiş, yabancı sahne sanatçılarına olanaklar sağlamış gösterilerinden sonra parayla, nişan ya da değerli armağanlarla ödüllendirmiştir.” (And, 1987: 10) Böylesine tiyatroya tutkulu sevgisine karşın 2. Abdülhamit’in sansürcü anlayışının tiyatroya da çok zarar verdiğine değinerek, çelişkili kişiliğine dem vuruyor.

Osmanlı’daki “ İlk film gösterimi”nin de sarayda bu tiyatrodaki yapıldığı yaygın görüşler arasındadır... Bahsi geçen tiyatronun duvarları kadifelerle kaplı, tavan altın yıldızlarla süslenmiş ve sahnenin tam karşısında ise saltanatın locası yer almaktadır. Yanlarındaki dört kafesli loca ise Harem-i Hümayun mensupları içindir. Tiyatro, padişahın yorulan zihni için bir istirahat ve eğlence vesilesidir.

Bu yüzden Sultan Abdülhamit’in sinema konusunda “elektrik” ve yangın ilişkisinden dolayı uzak durduğu söylene de 1903 yılında hazırlanan sinema imtiyaznamesi, bu konuda da çözümlerin arandığı düşüncesini oluşturmaktadır... Hatta kendisine ürettiği sinematograf makinesini hediye eden Fransız vatandaşı Victor Constinsouza’yu da Güzel Sanatlar Madalyası ve iki yüz liralık bir hediye ile ödüllendirdiği de belgeler arasında yer almaktadır... Victor Constinsouza demişken küçük bir noktayı da aydınlatmakta yarar var: Victor, dönemin Pathe’siyle⁴ ortaklık yapıp, sinema makinelerini üreten firmanın sahibi... Avrupa’ya verilen makinelerin %60’ını üreten 1000 kişinin çalıştığı devasa bir fabrikası var... Victor Abdülhamit’e bu ödül karşılığında 29 Aralık 1898 yılında teşekkür mektubu gönderir.

Görsel 1: Costinsouza’nın Pathe Firmasıyla ortaklığını gösteren belgeler.

³ "Abdullah Frères" Osmanlı İmparatorluğu’nda fotoğrafçılık sanatının kurucuları olarak tanınan ve her üçü de Ermeni asıllı olan Viçen (1820–1902), Hovsep Abdullahyan (1830–1908) ve Kevork (1839–1918) kardeşlerin ticari adıdır.

⁴ Pathe Firması, sinematografin mucitleri Lumierre Kardeşler’den patentini almış, uzun yıllar bütün Avrupa sinemasına sahip olmuşlardır.

29 Mart 1903 yılında hazırlanan ve tam 26 maddeden oluşan sinema imtiyaznamesi⁵ uygulandı mı bilmiyoruz ama imparatorluk hakkında yapılacak filmlerin tarafsız ve ölçülü olması, padişahın halkı için yaptığı iyiliklerin ve hizmetlerin gösterilmesi kaidesi bulunmaktaydı, yani Sultan Abdülhamid, sinema aracılığıyla siyasal meşruiyetini vurgulayabileceğinin farkındaydı.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde halka açık ilk sinema gösterisi Aralık 1896 yılında İstanbul'da Sponeck Birahanesi'nde yapılır. The Levant Herald ve Eastern Express (Doğu Ekspresi) gazetesinin 12 Aralık 1896 sayısında İstanbul'da halka açık ilk sinema gösterimiyle ilgili tek sütunluk "Salle Sponek / Le Cinematographe" başlığıyla yayınlanan haberde, bu gösterimi kimin yaptığı ve gösterimin nasıl geçtiği şöyle anlatılır:

"Dün salon müdürü Bay D. Henri'nin nazik daveti sayesinde ilginç bir sinema gösterimi izleme fırsatı bulduk. Edison'un buluşu konusunda sizi kısa bir süre önce bilgilendirmiştik. Bu noktada, size sadece sinemanın bir ekrana bir dizi fotoğrafı ardına göstermek sureti ile hareket sağlayan bir makine olduğunu hatırlatıyoruz. Gösterimi izleyen (çoğunluğu gazetecilerden oluşan) topluluk, sinemanın temelde nasıl işlediğini bilmesine rağmen, dünkü gösterim herkes için bir sürprizdi. İlk filmde piyade birliğinin merasimini izledik. Askerler görkemli ritmik adımlarla ilerliyor, kalabalık onları takip ediyordu. İnsanlar değişik istikametlere doğru yürümekteydiler" (Bozis, 2014: 23-24).

28 Temmuz 1905 yılında Yıldız Cami selamlığı, Selim Sırrı Tarcan⁶ rehberliğinde çekildiği söyleniyor. Ama filmi kimin çektiğine dair elimizde hiçbir belge bulunmamaktadır. 1908'deki 31 Temmuz'da cuma yapılan meşrutiyet ilanı törenlerinde yine Selim Sırrı Tarcan ismiyle karşılaşılıyor. Prof. Mehmet Ferit Ulusoy'un kaleme aldığı, "Hanzade, Sürgünde Bir Şehzadenin Günlüğü" kitabında burada yapılan çekimler Şadiye Sultan Osmanoğlu tarafından anlatılıyor:

"Üstelik genç, zarif ve dikkate şayan, ecnebi oluşu ilk bakışta anlaşılan biri, garip bir makineyle resimler alıyordu. Bunu bilhassa merak etmiştim. Pencereyi açıp Rıza Tevfik Bey'in yanındaki diğer vazifeliye sordum; Adının Selim Sırrı Bey olduğunu, tuhaf bir eda ve Avrupalı bir protokol tarzıyla söyleyip 'Film alacak Sultan Efendi, resim kaydını alıyorlar; bu müthiş günü çocuklarımıza da gösterebileceğiz' dedi (...) Hatıramda yanlış kalmadıysa babam, 21 Temmuz 1905 günü Belçikalı Edward Joures'in planladığı bombalı suikastten – Allahın bir lütfü olarak- kurtulduğunda da böyle bir film alınmıştı (...) 4 ağustos 1905 günüydü. Selamlık resm-i ailesine, haremden hemşirem Refia Sultan ile ben haricinde halamız Seniha Sultan katılmışlardı (Ulusoy, 2003:125-126).

Sultan II. Abdülhamit, 1908'de Hamidiye Camii'nde Pathé'nin kamerasıyla ikinci kez görüntülenmiştir. "Hamidiye Camii'nde Cuma Selamlığı" adlı 90 metrelik bu film, Pathé kayıtlarına "Le Salamalick Public à La Mosquée Hamidié" adıyla geçmiştir. Bu filmde, Yıldız Sarayı'ndan Hamidiye Camisi'ne giden yolda toplanan İstanbullular ve askerler görülür. Askerler, geçit töreni için hazırlanmaktadır. Ardından, faytonuyla gelen Sultan Abdülhamid belirir. Etrafı askerlerle çevrili olan padişah, eliyle hafifçe halkı selâmlar. Sultan Abdülhamit'in ilk kez kamera kayıtlarında yer alan bu görüntüsü bugün elimizde bulunmaktadır.

Osmanlı topraklarının ilk ne zaman görüntülediğine gelirsek eğer; dönemin ünlü fotoğrafçılarından olan Theodore Vafiadis karşımıza çıkmaktadır. O dönem Sirkeci Gar'ında fotoğrafçılık yapan Vafiadis, 3 Ekim 1895 ile 17 Şubat 1896 tarihleri arasında Lumier kardeşlere mektup yazarak sinematografa sahip olmak istediğini belirtir. Ama sonuç maalesef olumsuzdur. Vafiadis'in bu isteği gerçekleşmez, çünkü sinema makinesinin henüz patent ve çoğaltılması konusunda sorunlar vardır. Vafiadis, bunu gerçekleştirebilseydi eğer, belki de sinema tarihimiz Vafiadis'le başlayacak, bu kadar "ilk film" tartışması yaşanmayacak ve filmcilik sektörümüz de daha öncesinden gelişmeye başlayacaktı. Ama ilk çekim, Lumiere Kardeşler'in operatörleri Alexander Promio ile François

⁵ 1903 Sinematograf İmtiyaznamesi tam adıyla "Memâlik-i Şâhânedâ Sinematograf Temâşa Ettirilmesinin Şerâit-i İmtiyâziyyesi" ile ilgili geniş bilgi için bkz. Özde Çeliktemel-Thomen-Toplumsal Tarih-Ocak 2013

⁶ 1907'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuş ancak Meşrutiyet ilan edildikten sonra merkezle ilişkileri bozulunca istifa etmiştir. Meşrutiyetin ilanı ile kolları sıvamış, 1908'de ilk Millî Olimpiyat Komitesi'ni kurulmasını sağlamıştır.

Doublier'e kismet olmuştur. 1896 ve 1899 yıllarında İstanbul'u görüntüleyerek, İstanbul'un, sessiz filmlerin konusu olmaya başlamasına neden olmuşlardır. Promio, "Haliç Panoraması" adlı filmi çekmiştir. 1 dakika 19 sn. süren bu film, "kaydırma" diye tabir edilen yöntemin, dünyada uygulandığı ikinci yer olma özelliğini de taşımaktadır. Kaydırma yöntemi ilk kez Venedik'te kullanılmış, üçüncü olarak da Mısır'da Nil nehrinde tekrarlanmıştır. Promio; İstanbul dışında Şam, Yafa, Kudüs ve Beyrut'a gitmiş, bu kentlerde film çekmiş, gösterimler düzenlemiştir. Promio'nun İstanbul'da çektiği, Türk Piyade Alayının Geçit Töreni, Boğaziçi Panoraması filmleri, elimizde olmasa da Yafa Limanı, Doğu Kıyıları, Madrid, Venedik gibi çekimlerinden görüntüler kayıt altındadır. Hatta Kudüs'te tren garında çektiği görüntüler, o dönemin Osmanlı mimarisi ve giyim kuşamları üzerine de oldukça fikir sunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayanlar, Promio'nun kamerası aracılığıyla diğer toplumlarla buluşurken, özellikle İstanbul'da yaşayanlar da bu asrın icadını yakından takip ediyordu.

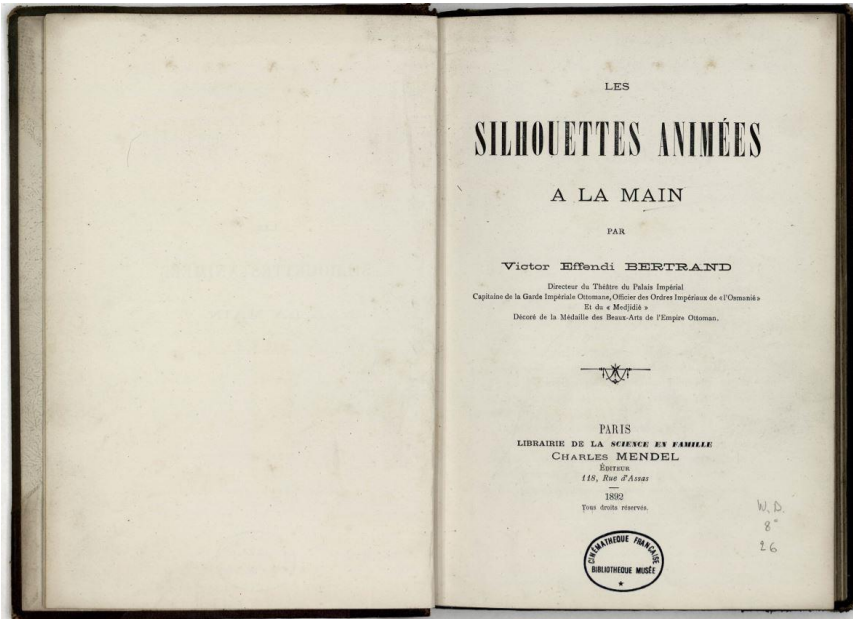
3.BERTRAND'IN OSMANLI'DAKİ KONUMU, GÖREVLERİ VE KİMLİĞİNE DAİR BULGULAR

Bertrand şimdiye kadar sinema kitaplarında sadece sarayda gösterimi gerçekleştiren "Hokkabaz Bertrand" idi ve hokkabazlığı dışında Fransa'daki yenilikleri takip edip Saray'daki ahaliyi eğlendiren kişi olarak tanımlanırdı. Ve Saray'daki ilk gösterimi Bertrand'ın yaptığını 2. Abdülhamit'in kızı Ayşe Osmanoğlu'nun anlarından öğreniyoruz:

"İtalyanlardan başka Bertrand ve Jean adında iki Fransız daha vardı. Bertrand taklit ve hokkabazlık yapar, her sene babamdan izin isteyerek Fransa'ya gider, birtakım yeni şeyler öğrenip gelirdi. Saraya sinemayı bu adam getirmiştir. O zamanki sinemalar şimdiki gibi değildi. Perde büyük fırçalarla iyice ıslatılır, küçük parçalar gösterilirdi. Bu parçalar pek karanlık görülür, filmler bir dakikada biterdi. Bununla birlikte çok yeni bir şey olduğundan hoşumuza giderdi" (Osmanoğlu, 1995: 68).

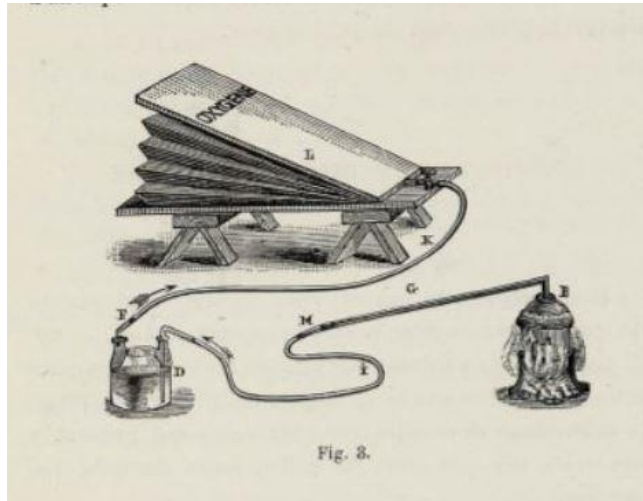
Bertrand sinema tarihimiz için bu kadar önemliken belki de Osmanlı'daki ilk gösterimi gerçekleştiren kişi olma unvanına sahip bu kişinin ilk adının "Victor" olmasıyla başlayalım. Victor Bertrand Osmanlı Sarayı'nda sadece "hokkabaz" değil de daha önemli konumda olduğunu Bertrand'ın Padişah ya da hükümet yetkilileriyle yaptığı yazışmalardan anlıyoruz. Bazen Victor Bertrand'a "Muallim", bazen de "oyuncu" olarak hitap ediliyor. Eş deyişle Bertrand Saray'daki tiyatro topluluğunun başında, oyuncu yetiştiriyor, sahneye çıkıyor. Bu arada gölge oyunları da onun vazgeçilmez eğlendirme aracı. Hatta Bertrand'ın bu alanda yani gölge oyunlarını sergileme yöntemleri konusunda geliştirdiği ya da daha doğru bir ifadeyle icat ettiği aletler de var.

3.1. Victor Effendi Bertrand ve kitabı "Les Silhouettes Animees A La Main"

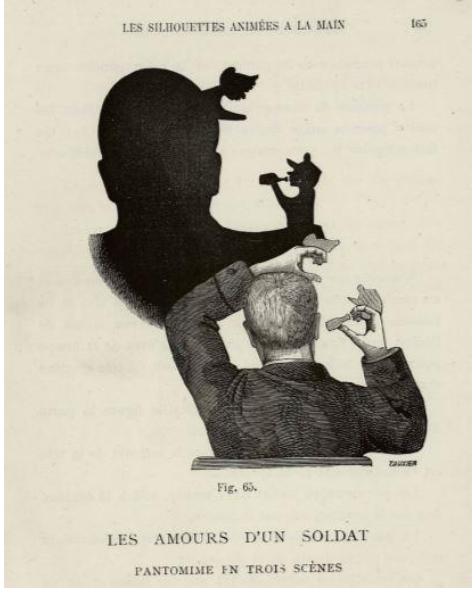
Görsel 2: Bertrand'ın Paris'te bastırılan "Les Silhouettes Animees A La Main" kitabının giriş sayfası

Bertrand Osmanlı Sarayı'nda çalışırken bir de kitap yazmış. Saray'da yaptığı gölge oyunlarını betimlediği ve kendi el çizimleriyle illüstrasyonlarını çizdiği kitabı, ilk kez Fransa'da 1892 yılında bastırılmış. Les Silhoues Animées A La Main - Elle Canlandırılmış Siluetler adlı bu kitap Paris'te Charles Mendel editörlüğünde basılmış. Uzun araştırmalar sonucunda Fransa Sinematek Arşivi'nde ulaşılabildiğimiz bu kitabın kapağında şu ibare yer almaktadır: 'İmparatorluk Sarayı Yönetmeni', 'İmparatorluk Muhafız Başkanı', 'Osmaniye ve Mecidiye İmparatorluk Emir Memuru' ve 'Osmanlı Güzel Sanatlar Madalyası'yla ödüllendirilmiştir.' Burdan da anlaşılan şudur ki Bertrand, sadece muallim ya da oyuncu da değil, Saray'da önemli görevleri olan ve bu yüzden de "Osmanlı Güzel Sanatlar Madalyası" ile de ödüllendirilmiştir. 192 sayfa ve 63 figürden oluşan bu Fransızca basım kitabında, gölge oyunları konusunda kullandığı, tasarladığı aletlerin çizimleri ve bilgisi kitabın giriş bölümünde yer alıyor, sonrasında ise gölge oyunlarını nasıl canlandırdığı el figürlerinin çizimleri ve anlatımları yer almaktadır.

Görsel 3-4: Alev gazı üreten üfleç ile oksijen gazı elde etmek için tasarlanmış sistematik.

Kitabın sonlarına doğru senaryoları bulunmaktadır, bunlardan en detaylı ve uzun olanı: "Les Amours D'un Soldat- Pantomime En Trois" – Bir Elin Sevgisi- Üç perdelik pandomim", başroldeki karakterler ise şöyle: Asker, Jandarma, Mülk Sahibi ve Hizmetçi(Aşçı). Bu karakterlerin hepsi duvarda Bertrand'ın o müthiş yaratıcı parmaklarında can buluyor. Senaryoya girmeden önce şu açıklamayı yapar: " Bu üç perdelik pandomimde dört karakter bulunmaktadır. Sağ el sola dönen aktörleri, sol el sağa dönen aktörleri temsil eder. Her elin konumu, Sermen'in sağ eli için detaylandırılanla aynıdır. Saç stillerini değiştirerek karakterlerin başarılı olmasını sağlıyoruz.

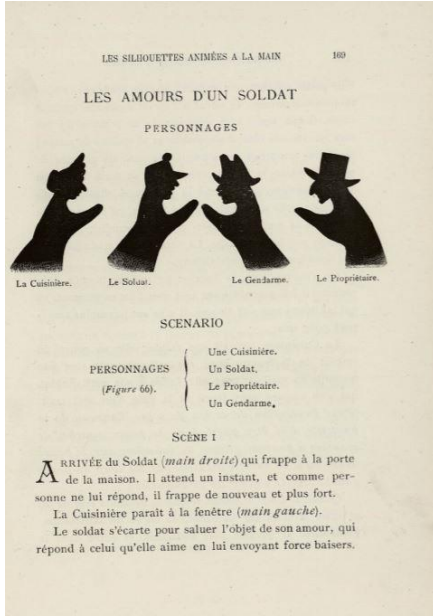
Görsel 5- Bertrand'ın kitabındaki gölge oyunlarını tarif ettiği kendi çizimlerinden örnek

Operatörün başının ve sağ omzunun ekranın ortasına yansıtılması için, sırtının ışığa ve biraz da sola çevrilmiş bir halde sandalyeye oturur. Ortaya çıkan siluetin çok büyük olması için kendinizi lambaya yeterince yakın yerleştirin. Baş evi, kulak ön kapıyı temsil eder ve omuz kaldırımı simüle eder. Sağ kulağın üstü yani başın üst kısmına doğru olan kısım, pencerenin yerini gösterir...”

Hikayenin anlatımı için oluşturulan ve kurulan bu altyapı çalışmalarının ardından, senaryoya geçer Bertrand, senaryodan kısa bir alıntı:

“Jandarma gelir (Sağ el), evin kapısını çalar. Bir dakika bekler, ve kimse cevap vermediği için, bu kez tekrar daha sert vurur. Pencerede hizmetçi belirir (Sol el) Asker selamlamak için kenara çekilir, sevdiğine uzaktan öpücük gönderir, bu hoş karşılamadan sonra küçük bir sohbet başlar, bir şey istiyor gibi görünür, yaklaşır ve kendini yukarı doğru kaldırır, iki sevgili birbirlerine samimi bir el sıkışma verir. Aniden asker hizmetçinin çenesini okşar. Duygusallık doruğa ulaşır. Artık kendilerinden geçmiş bir haldeler, asker daha fazla çaba gösteriyor, hizmetçi daha fazla eğiliyor. Durum iyice gerginleşir ve iki sevgili öpüşür” (Bertrand, 1900: 169-70).

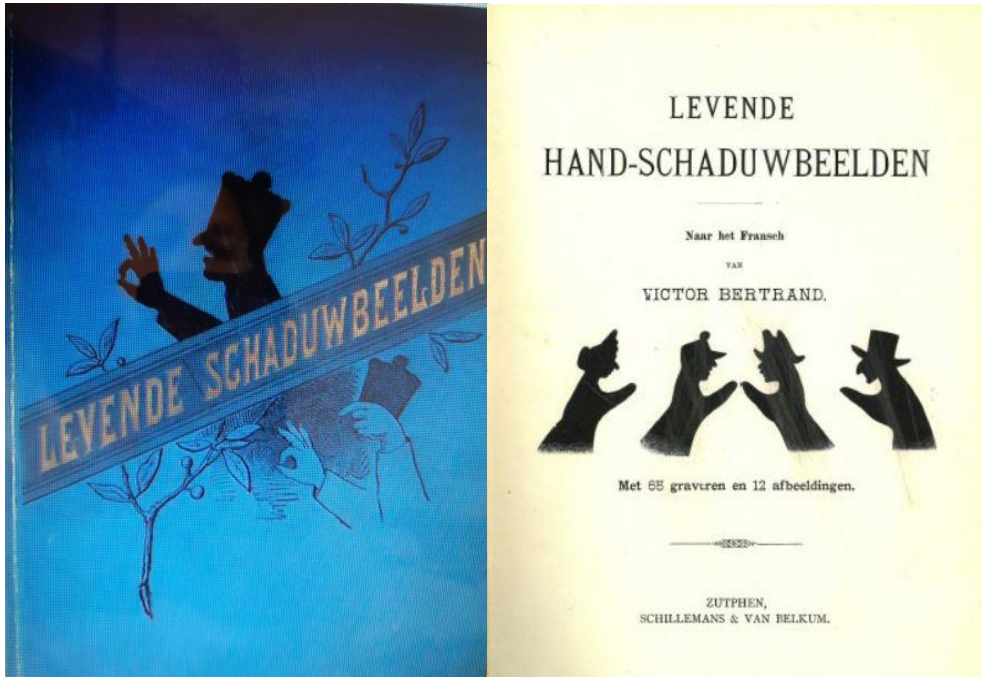
Bu kitaptan aktardığımız senaryo 3 sahneden oluşuyor ve buradan da anlıyoruz ki Bertrand'ın yazdığı senaryolar tiyatrocun kimliği ve parmaklarının hünerleriyle buluşarak, Saray'ın duvarlarında hayat buluyor.

Görsel 6: Bertrand'ın kitabında yer alan "Bir Elin Sevgisi" adlı senaryosundaki karakterler

3.2 Bertrand'ın Dutch Dilinde Basılan Kitabı: "Levende Hand-Schaduwbeelden"

Bertrand'ın bu kitabı daha sonra Dutch dilinde basılır. Hollanda'daki "Musea Zutphen" de ulaştığımız bu kitabın basım yılı 1895-1900 olarak kayıt altına alınmıştır. "Levende Hand-Schaduwbeelden- Canlı El Gölgesi" adıyla basılan ve 192 sayfa olarak belirtilen bu kitabın içeriğinde; 65 gölge ile canlandırma figürü ve 12 çizimden oluştuğu belirtiliyor. Fransızca aslıyla ufak tefek sayfa düzen farklılıklarının dışında neredeyse birebir aynı basılmış olan bu kitabın ilk giriş kapağında, Bertrand'ın adının yazılı olduğu kısımda, adı sadece Victor Bertrand olarak geçiyor. Fransızca basımına yer alan "Victor Effendi Bertrand" ifadesinden "Effendi" sözcüğü çıkarılmış. Ayrıca, Osmanlı Sarayı'ndaki görevlerine ve madalyasına ilişkin detaylar da bulunmuyor. Kitabın Dutch baskısında kapak görseli de bulunmakta, oysa ilk basımındaki kitapta herhangi bir kapak fotoğrafı bulunmuyor.

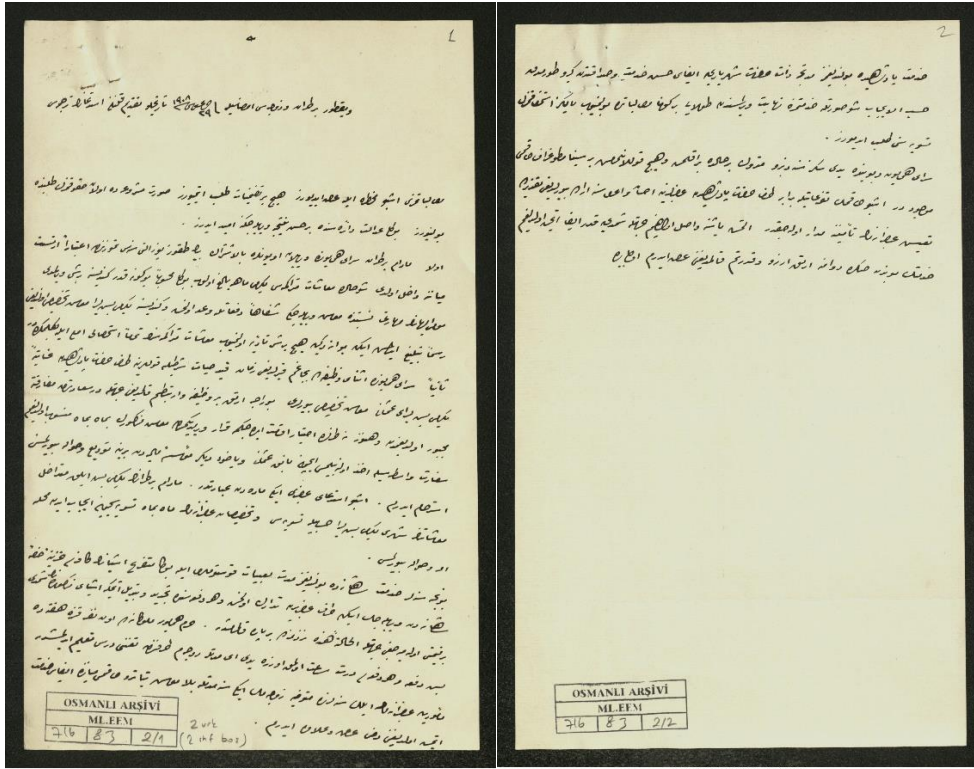

Görsel 7: : Bertrand'ın Dutch dilinde basılan kitabın kapak ve giriş bölümü, kitabın boyutu: 23x16 cm.

4. OSMANLI ARŞİVİNDEKİ YAZIŞMALAR VE BERTRAND'IN TALEPLERİ

Osmanlı Arşivi'nde yapılan araştırmalardan elde edilen belgelerde, Bertrand'tan bahsedilirken, bazı yazışmalarda “oyuncu”, bazılarında “muallim”, bazılarında ise “mösyö” Bertrand olarak geçmektedir. Aynı zamanda bu belgelerin bazılarında, Victor Bertrand ve maiyetinde bulunan kişilere yapılan ödeme emirlerinin verildiği belgeler de elimizde bulunmaktadır. 1901 ile 1908 yılları arasında maaşlar ve masraflar senetlerle ödenirken, bu belgelerde Bertrand'ın “maiyetindekiler” şeklinde kullanılan ibarelerden ötürü buradaki oyuncuların başında olduğu anlaşılmaktadır.

1908 yılında yazılan bir belge var ki; Bertrand hakkında pek çok bilgiye erişebildiğimiz gibi, biraz da buruk bir ifadeyle karşılaşıyoruz. Bu belge; 29 Ağustos 1908 tarihli, Padişah Malları Ofis Müdürlüğü'nden Musika-i Humayun yani Osmanlı Askeri Badosu öğretmenleriyle, İtalyan oyuncularının görevlerinden alınmalarını bildirmektedir. Bu dilekçeye karşı Bertrand durumunu bildiren bir yazı kaleme alır:

Görsel 8: Osmanlı arşivinde yer alan ML.EEM.716.83.2 no'lu belge

“Padişah hizmetinde bulunduğumuz süre zarfında, padişah hazretlerine iyi bir hizmet vermekten ve kesin bir sadakat göstermekten geri durmadık. Osmanlı Sarayı'nda 7-8 seneden beri metruk bir halde bırakılmış ve hiç kullanılmamış bir sinematograf takımı mevcuttur. Bu takımın parçalarıyla beraber devlet hizmetinden çıkarılmasına ve bize verilmesine yüce padişah tarafından izin verilir ise, bu ihsan bundan sonraki geçimim için yeterli olacaktır. 60 yaşına girmem sebebiyle, şimdiye kadar yerine getirmiş olduğum hizmetin, bundan sonra devamına artık arzu ve kudretim kalmadığını arz ederim. Emir ve ferman, emir sahibi kimsenindir.” (Osmanlı Arşivi, ML.EEM.716.83.2 no'lu belge)

Bu cümlelerle sona eren yazıdan öğreniyoruz ki; Bertrand 1908 yılında 60 yaşında ve muhtemelen sarayda ilk gösterimi gerçekleştirdiği sinematograf takımının, bundan sonraki yaşamını sürdürebilmek için kendisine verilmesini istiyor. 7-8 seneden beri kullanılmamasından anlaşılıyor ki; sarayda yapılan ilk gösterimlerden sonra ya gösterimler devam etmedi ya başka mecalara taşındı ya da farklı sinematograflar kullanıldı. Bertrand, 60 yaşında ortalıkta kalakalmış, uzun yıllar çalıştığı Osmanlı Sarayı'ndaki işine son verilmiş ve bundan sonraki yaşamını nasıl geçireceği konusunda derde düşmüştü. Karısıyla birlikte imzasının olduğu ikinci bir yazışma var ki, Bertrand hakkında biraz daha bilgi edinmemizi sağlıyor.

“Taleplerimizi işbu hatırlatma yazısı (muhtıra) ile arz ediyoruz. Hiçbir tazminat talep etmiyoruz. Sadece meşru ve hukuki hakkımızı istiyoruz. Bu talebe adalet dairesinde iyi bir şekilde karşılık verileceğini ümit ediyoruz.

Evvela Madam Bertrand yüce sarayda yapılan oyunlara katılmış ve 1906 senesi Temmuz’undan itibaren artist olarak çalışmaya başlamıştır. Şu halde birikmiş maaşları 20 aya ulaşmış olup buna mahsuben bu güne kadar kendisine bir şey verilmedi. Sanatçılara maharetleri nispetinde maaş verileceği sözlü olarak ve defalarca vaat edilmiş ve kendisine 25 lira maaş tahsis olunduğu resmen tebliğ edilmiştir. Ancak şu ana kadar hiçbir şey verilmemiş ve birikmiş maaşlarının tamamen ödenmesi ümidiyle beklemektedir.

İkincisi, yüce sarayda vazife esnasında bacağı kırıldığı zaman, hayatta olduğum müddetçe ödenmek üzere, padişah tarafından bana 25 Osmanlı Lirası maaş bağlanmıştı. Burada artık bir vazife ve irtibatım kalmaması sebebiyle İstanbul’dan ayrılmaya mecburum. Ama henüz nerede ikamet edeceğime karar vermediğim için belirtilen maaşın aydan aya mensup olduğum elçilik vasıtasıyla alınabilmesi için Osmanlı veya diğer bir milli müesseseden birine teslimi ve ödenmesini istirham ederim. İşbu dilekçe iki maddeden ibarettir. Madam Bertrand’ın 25 aylık ödemesi gecikmiş maaşının aylık 25 lira olarak verilmesi ve kendi maaşımın aydan aya icap eden yere havale edilmesi.

Bunca seneler padişah hizmetinde bulunduğumuz müddet boyunca sahne kostümleri ile buna bağlı eşyanın hepsi devlet hazinesinden karşılanacakken tarafımızdan tedarik edilmiştir. Zaman içinde bu eşyaların yenilenmesi ve değiştirilmesiyle artık elimizde bir para kalmamıştır. Yüce Harem’de on kıza haftada beş defa ve her defası dört saat olmak üzere yedi ay müddet eşim tarafından müzik dersi verilmiştir. Memuriyetimin ilk senelerinde vefat eden eşimle iki sene müddetle ücretsiz bir şekilde tiyatrodaki hizmet vermiş olduğumuzu dahi arz ve ilave ederim” (Osmanlı Arşivi, ML.EEM.716.83.2 no’lu belge).

Buradan Bertrand’ın tiyatrocusu olan ilk eşini kaybettikten sonra ikinci kez Sarayda evlenmiş olduğunu ve yeni eşinin yani 2. karısının da yine sarayda oyuncu ve müzisyen olarak görev aldığını öğrenmiş bulunmaktayız. Bugüne kadar tıpkı kitabındaki gibi bir gölgeden ibaret olan bu önemli şahıs, Osmanlı sarayındaki konumu ve yıllarca tiyatro ve sinema üzerine verdiği emekleriyle gün yüzüne çıkmış bulunmaktadır. Saray’a, belki de Osmanlı’ya sinemayı getiren bu adam, sonrasında da yaşamını yine gösterimlerle sürdürmek istemiştir.

5.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı İmparatorluğu’nda Sultan Abdülhamit dönemine rast gelen bu asrın icadı sinematograf, tüm dünyadaki gibi ilgiyle karşılanmış, bu “hareketli görüntüler” kısa sürede çok dilli Pera’dan farklı bölgelere yayılmış. Praxinoscope, Lantern majik, Kinetoscope derken sinematografin icadıyla beraber bu topraklar görüntünün ardındaki yerini almış. 29 Teşrinievvel 1933 yılında Cumhuriyet Gazetesi’ndeki “10 yılın Sinema Tarihi” adlı haberde:

“Türkiye’ye seyyar sinema ilk defa 1902 senesinde Koskada Yeşil Tulumba’da⁷ bir kahveye getirilmiştir. Bunu getiren seyyar cambazdı. Makinesi gayet küçüktü, yanındaki 3 filmi 50’şer metrelikti. 1903’te şimdiki Şehzadebaşı’ndaki Şark Kiraathanesi’nin bulunduğu binaya ikinci bir seyyar sinema getirilmiş, 3 kuruş duhuliyeye gösterilmiştir. Bunu müteakip Beyoğlu ve İstanbul cihetinde bu teşebbüslere girişenler çoğalmış, yer yer seyyar sinemalardan istifade ederek müşteri celbetmeğe çalışan gazino ve kahvehane sahipleri çıkmıştır.”

Burdan da anlaşılacağı üzere yerleşik sinema hayatına geçene kadar Osmanlı’da filmler, ya kahvehanelerde, hususi evlerde, köşklerde ya da tiyatro salonlarında seyircisiyle buluşmaya çalışıyordu. 1903 yılında çıkan 26 maddeden oluşan Sinema İmtiyaznamesi ile bazı belirsizlikler giderilmeye, kurallar getirilmeye çalışılmış ama bunların uygulanıp uygulanmadığı da bilinmemektedir. Filmlerin nitrat tabanlı olması o dönemin çoğu ahşap binalardan oluşan İstanbul’u

⁷ İstanbul Fatih’te bir yer adı.

için bir tehlike oluşturuyor olsa da, sinemanın büyümesi çoktan insanları etkisi altına almıştır. İlk önceleri ramazan eğlenceleri, gölge oyunları, tuluat gibi birçok oyun ve eğlence içeriğinin içinde yer alırken, sonraları kendine ait salonu olacak kadar etkili ve güçlü bir yer edinmiştir. 1908 yılında ilk kez Pathe sinemasının Tepebaşı'nda açılmış olması, sinemadaki yerleşik hayatın ilk sinyalini vermiştir.

Kuşkusuz sinemanın Osmanlı'daki seyrinde en önemli etkeni, Osmanlı Sarayı'nda yapılan, tarihinin net olarak bilinmediği ama "Osmanlı topraklarındaki ilk gösterim" olarak düşünülen bu gösterimi yapan, "gölgedeki" bu kişi bu makale ile ortaya çıkarılmıştır. Şimdiye kadar ki bütün sinema kitaplarında sadece "Hokkabaz Bertrand" olarak tanımlanan kişinin "Victor Effendi Bertrand ya da Victor Bertrand" olduğu belirlenmiş bulunmaktadır. Bertrand Osmanlı Sarayı'nda "muallim, oyuncu" gibi unvanlarla nitelendirildiği gibi Fransa'da Paris'te 1902 yılında basılan, "Les Silhouettes Animées A La Main - Elle Canlandırılmış Silüetler" kitabının girişinde: "İmparatorluk Sarayı Yönetmeni", "İmparatorluk Muhafız Başkanı", "Osmaniye ve Mecidiye İmparatorluk Emir Memuru" ve "Osmanlı Güzel Sanatlar Madalyası'yla ödüllendirilmiştir." İbaresini kullanmıştır. Saray'da halkı eğlendirmek için elleriyle gerçekleştirdiği gölge oyunlarının çizimleri, dekorları, bunları gerçekleştirirken tasarladığı alet ve edevatların çizimlerinin de bulunduğu 192 sayfalık bu kitap, Bertrand'ın bu işi nasıl bir ustalık ve hünerle gerçekleştirdiğinin bir kanıtı niteliğindedir. Ayrıca kitabın içinde muhtemelen kendisinin yazdığı, senaryo ve karakterler ve dekorların anlatıldığı bölümlerin de bulunduğu sayfalar, onun sadece duvarda gölgeler yarattığı değil o gölgelerle Saray halkına bir nevi film izlettiği gerçeğini de ortaya koymaktadır. Bertrand'ın bu kitabı daha sonra Dutch dilinde "Levende Hand-Schaduwbeelden- Canlı El Gölgesi" adıyla neredeyse aslına birebir uygun şekliyle yeniden basılmıştır. Hollanda'da Muse Zutuphen'de ulaştığımız bu kitap, Fransızca basımından farklı olarak kapak resmine sahiptir, bir de burada sadece "Victor Bertrand" olarak adı geçmektedir.

Bu kitapların dışında Cumhurbaşkanlığı Arşiv Daire Başkanlığı'nda Victor Bertrand'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yaparken yaptığı yazışmalara ulaşılmıştır. Bu yazışmalar da Bertrand hakkında biraz daha fazla bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Şöyle ki yıllarca çalıştığı Osmanlı Sarayı'ndaki görevine son verildiğinde 60 yaşında olduğu ve bundan sonraki yaşamını sürdürebilmek için sarayda ilk gösterimi gerçekleştirdiği sinematograf makinesini istediğini belirten yazışma onun çaresizliği ve geçim konusunda yaşadığı sıkıntıları anlatırken, Bertrand'ın kendisi gibi tiyatrocunun eşinin öldüğü ve burada 2. Kez yine sanatçı bir kadınla evlilik yaptığı bilgisine de ulaşmaktayız. Saray'ın kendilerine borçlu olduğu ve bunların ödenmesine karşılık yazdıkları dilekçe yine bu makale kapsamında ortaya çıkarılmıştır. Bertrand'ın uzun yıllar Saray'da iyi bir konumda görev yaptığı, Padişah'a ait Beşiktaş'ta bir evde oturduğu, mahiyetindekilerin gelir-gider ve maaş işlerinden sorumlu olduğu yine arşivdeki kayıtlardan bulunarak ortaya çıkarılmıştır. Bu makale böylece bugüne değin kitabı gibi gölgeden ibaret olan ve sinema tarihimiz tarafından oldukça önemli bir ismi ortaya çıkararak, önemli bir katkı sağlamış bulunmaktadır.

KAYNAKÇA:

- And Metin, Saraya Bağlı Tiyatrolar ve II.Abdülhamit'in Yıldız Sarayı Tiyatrosu, 1987, Özel Baskı, İstanbul.
- Bertrand Victor Effendi, 1902, "Les Silhouettes Animées A La Main", Paris
- Bertrand Victor, (1903-1905) Levende Hand-Schaduwbeelden, Schillemans & Van Belkum, Danimarka
- Berger, John, "Her Elveda Dediğimizde", Altyazı Sinema Dergisi, 5.11.2019, Çev. Ahmet Gürata. (9 Mart 2020) <https://altyazi.net/gozecarpanlar/john-berger-her-elveda-dedigimizde/>
- Bozis, Yorgo-Sıla, 2014, Rum sinemacılar, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları
- Güvemli, Zahir, 1960, Sinema Tarihi, İstanbul, Varlık Yayınları
- Thomen-Çeliktemel, Özde, (2013) "Memâlik-i Şâhânede Sinematograf Temâşa Ettirilmesinin Şerâit-i İmtiyâziyyesi " Toplumsal Tarih Dergisi
- Osmanoğlu, Ayşe, 1995, Babam Abdülhamit, İstanbul, Güven Basımevi
- Cumhuriyet Gazetesi, 29 Teşrinievvel 1933, "10 yılın Sinema Tarihi"
- Cumhurbaşkanlığı Arşiv Daire Başkanlığı:

Belge: ML.EEM.716.83.2
Belge: ML.EEM.477.41.2
Belge: ML.EEM.617.23.1
Belge: ML.EEM.367.11.1
Belge: ML.EEM.617.23.2

EKLER:

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden bulunan ve Türkçeye çevrilmiş, açıklamalardan oluşan belgeler

1. Belge: ML.EEM.477.41.2

Hazine-i Hassa-i Hümayun

Padişah Malları (Emlak-ı Hümayun) Bürosu

Sayı: 696

Mösyö Bertrand'la beraber olan İtalyalı Varboski ile Fransız Bolarkami'ye padişah mallarından aylık on yedişer Osmanlı parası maaş tahsis edilmesi ve Beşiktaş'ta devlete/padişaha ait gayrimenkullerden adı geçen Bertrand'ın ikamet ettiği ev civarındaki bir evindayanıp döşenmesi ikametleri için ayrılması konusunda bir karar çıkmıştı. Bu konudaki resmi yazı 15 ve 17 Şubat 1904 tarihlerinde iki ayrı yazı olarak bildirilmiş olduğundan dolayı bu emir gereğince hazine tarafından gerekli işlemler yapılmış ve evlerin döşenmesi işi de mefruşat (Halı, kilim, divan, koltuk vb. ev döşemeye yarayan şeyler, döşemelik eşyâ) idaresi tarafından yapılmıştır.

2. Belge: ML.EEM.617.23.1

Yüce Hassa Hazinesi

Padişah Malları İdaresi

Padişahın Hassa Hazinesi

9000 Altun Kuruş

Oyuncu Bertrand ve yanındakilere verilmek üzere takdim olunan meblağ olup Hacı Ağa tarafından onaylanmıştır. 1 Eylül 1907 tarihinde dokuz bin kuruş vezne tarafında verildi.

1 Eylül 1907

3. Belge: ML.EEM.367.11.1

Yüce Hassa Hazinesi

Padişah Malları İdaresi

Padişahın Hassa Hazinesi

12100 Kuruş

Öğretmen Viktor ve arkadaşlarının 1901 yılı Mart maaşları olan on iki bin yüz kuruş vezne tarafından ödenmiştir. 30 Nisan 1901

4. Belge: ML.EEM.617.23.2

Yüce Hassa Hazinesi

Padişah Malları İdaresi

Padişahın Hassa Hazinesi

90 Osmanlı Lirası / Yalnız doksan Osmanlı Lirası

Oyuncu Bertrand ve yanındakilere verilmek üzere padişah hazretlerine takdim edilen yazı uyarınca, 90 lira padişah hazretlerinin şahsi hesabından alınmıştır. 1 Eylül 1907